

De „*Mémoires d'Hadrien*” van Marguerite Yourcenar en keizerlijke autobiografie te Rome¹

door

Jan BOLLANSÉE

Mon cher Marc,

(...) *Peu à peu, cette lettre commencée pour t'informer des progrès de mon mal est devenue le délassement d'un homme qui n'a plus l'énergie nécessaire pour s'appliquer longuement aux affaires d'État, la méditation écrite d'un malade qui donne audience à ses souvenirs. Je me propose maintenant davantage: j'ai formé le projet de te raconter ma vie. A coup sûr, j'ai composé l'an dernier un compte rendu officiel de mes actes (...) J'y ai menti le moins possible. L'intérêt public et la décence m'ont forcé néanmoins à réarranger certains faits (...) Je t'offre ici comme correctif un récit dépourvu d'idées préconçues et de principes abstraits, tiré de l'expérience d'un seul homme qui est moi-même. J'ignore à quelles conclusions ce récit m'entraînera. Je compte sur cet examen des faits pour me définir, me juger peut-être, ou tout au moins pour me mieux connaître avant de mourir*²

Zo laat Marguerite Yourcenar de oude, zieke Hadrianus schrijven bij het begin van zijn *Mémoires*, gericht aan zijn pupil Marcus Annius Verus, de latere keizer Marcus Aurelius. Los van het feit dat de Française zich uitvoerig gedocumenteerd heeft voor de redactie³, hoeft het vanzelfsprekend geen betoog dat de 'brief' zelf van a tot z haar pennevrucht is; daar heeft ze trouwens zelf de nadruk op gelegd door te stellen dat de *Mémoires* niet als een apocrief, maar als een imaginair geschrift bedoeld zijn⁴.

1. Hoewel er momenteel een verschil in betekenis bestaat tussen autobiografie [een werk waarin een auteur (bepaalde periodes van) zijn eigen leven beschrijft en waarin zijn persoonlijkheid centraal staat] en memoires (gedenkschriften, waarin de auteur schrijft over zijn leven en de mensen / gebeurtenissen die daar een rol in hebben gespeeld, waarbij zijn eigen persoonlijkheid eerder op de achtergrond blijft), zullen beide begrippen in dit artikel als synoniemen gebruikt worden: in de Romeinse republiek en keizertijd bestond er immers geen dergelijk onderscheid, vermits (bijna uitsluitend) enkel de tweede vorm voorkwam.

2. Marguerite YOURCENAR, *Mémoires d'Hadrien, suivi des Carnets de notes des Mémoires d'Hadrien*, Parijs, 1958 (= 1974), p. 3, 21.

3. Yourcenar geeft in een later aan het oorspronkelijke boek toegevoegde *Note* een uitvoerige opsomming van de antieke bronnen en secundaire literatuur die ze heeft geraadpleegd (cf. p. 345-358).

4. Marguerite YOURCENAR, *Ton et langage dans le roman historique*, in NRF 238 (1972), p. 110. In de *Note* heeft ze trouwens eerder al gewezen op „certains des points, assez peu

Toch bestaat er misschien, naar de vorm van de roman, een onvervalst antiek model van de fictieve *Mémoires*. Afgezien van de verschillende bestemming vertonen de geciteerde regels immers een treffende overeenkomst met de inhoud van een papyrustekst die op het einde van de vorige eeuw gevonden werd in de Fajoem-streek: P.Fay. 19, geschreven op het *verso* van een belastingslijst, bevat ogenschijnlijk het begin van een brief van keizer Hadrianus aan een „hooggeachte Antoninus”, waarmee moeilijk iemand anders bedoeld kan zijn dan zijn opvolger Antoninus Pius.

Het papyrusfragment meet 22 op 10,3 cm. De linker-en rechterzijde zijn beide erg beschadigd; terwijl de omvang van de lacune aan het begin van elke regel nog met enige zekerheid kan bepaald worden, is dat aan het einde ervan veel moeilijker. De tekst bestaat uit twintig regels, waarbij de laatste vijf een herhaling van de eerste vijf zijn, en is in twee verschillende handschriften geschreven: de eerste vijftien regels zijn mooi cursief, de laatste vijf een grote onregelmatige unciaal. Op basis van het geschrift werd de papyrus gedateerd ten laatste op het einde van de 2de eeuw v.Chr.

- [Αὐτοκράτ]ωρ Καῖσαρ Ἀδριανὸς Σε[Βαστὸ]ς Ἀν[τ]ωνίνω [.
 [.....τ]ῷ τειμιωτάτῳ χαίρειν. Ὁ[τι]ῦτε ἀω-[
 [ρεῖ οὔτ]ε ἀλόγως οὔτε οἰκτρῶς οὔτε ἀπ[ροσ]δοκῆτω[ς]
 [οὔτε ἀνοή]τως ἀπαλλάσομαι τοῦ Βί[ο]υ πρὸ παντὸς βού-
 5 [λομαί σε γν]ῶναι, εἰ καὶ παρατυχόντα μοι νοση[λευομένω]
 [καὶ παραμυθούμενον καὶ προτρέποντα δι[ακαρτερεῖν]
 [σχεδὸν δόξω ἀ]δικεῖν ὡς εὖρον. Καὶ ἀπὸ τοιοῦ[των οὖν
 ὀρμῶ-]
 [μαὶ τάδε σοι γρά]φαι οὐ μὰ Δε[ί] ὥς φ[ο]ρτικὸν λόγ[ο]ν
 τεχνάων παρ']
- [ἀλή]θ[ε]ϊαν, ἀλλ' αὐτῶν τῶν πραγμάτων ἀπλήν [τε καὶ]
 10 [ἀκριβ]εστάτην μνήμην ποιούμενος ε[.....]
 [.....] καὶ ὁ μὲν φύσει πατήρ γενόμενος [ἀσθενῆς]
 [τεσσαρά]κοντα βίωσας ἔτη ιδιότης μετ[ήλλαξεν]
 [ὥστε τῷ ἡμ]ιολίῳ πλέον με βιῶναι τοῦ πατρός[ς, τῆς]
 [δὲ μητρ]ὸς με σχεδὸν τὴν αὐτὴν ἡλικ[ί]αν [ἔχειν γεγонуίας]
 15 [ἐξήκοντος] τοῦς ἔτους δὲ ἔτυχον ἄρτι δεικ[.....]

nombreux, sur lesquels on a ajouté à l'histoire, ou modifié prudemment celle-ci" (Note p. 341; voor een lijst van gefingeerde gebeurtenissen: p. 341-344). R. Syme vond nog meer fictieve elementen dan degene die Yourcenar toefaf: zie R. SYME, *Fictional History Old and New. Hadrian* (A James Bryce Memorial Lecture delivered in the Wolfson Hall, Somerville College on 10 May 1984), Oxford, 1986.

2de hand [Αὐτοκράτ]ωρ Καῖσαρ Ἀδριανὸς Σεβαστὸς Ἀντωνίνω τῷ τιμιωτάτῳ χαίρειν. Ὅτι οὐ <τε> ἄω[ρι οὔτε] [ἀλόγως] οὔτε οἰκτρῶς οὔτε ἀπροσδοκῆ[τως] [οὔτε ἀ]νοήτως ἀπαλλάσσομε τοῦ Βίου πρὸ [...].
20 [...]ναί εἰ κὲ πα <ρα> τυχόντα μοι νοσηλευο[μένω]⁵

1. [Αὐτοκράτ]ωρ εν Σε[βαστὸ]ς: cf. 16
2. ὄ[τι ο]ὔτε: cf. 17
3. ἀπ[ροσ]δοκῆ[τως]: cf. 18
4. οὔτε ἀνοήτως εν Βίου προ...: cf. 19
5. νοση[λευομένω]: cf. 20; νοση[λεύοντα] is ook mogelijk
6. W. Clarysse stelt δι[ακαρτερεῖν] voor, terwijl in alle overige edities δι[αναπαύεσθαι] wordt hersteld
8. οὐ μὰ Δε[ῖ]: achter μα zijn er enkele inktvlekken die toevallig kunnen zijn, maar ουμαι δὲ ὡς is evenmin uitgesloten
12. [τεσσαρά]χοντα: cf. *infra* p. 4
12. ἰδῶτης: op de papyrus staat ἰδιωτης
- 16-17. [Ἀντωνίνω]: cf. 1
19. ἀπαλλάσσομε: lees ἀπαλλάσσομαι
20. εἰ κὲ: lees εἰ καὶ

Imperator Caesar Hadrianus Augustus aan zijn hooggeachte Antoninus, gegroet.

Vóór alles wil ik dat je weet dat ik niet voortijdig afscheid neem van het leven, en dat dit evenmin onredelijk, beklagenswaardig, onverwacht of met verlies van mijn geestesvermogens is, ook al lijkt ik je daarmee — zoals ik al eerder vastgesteld heb — onrecht aan te doen, jij die me aan mijn ziekbed ter zijde staat, me voortdurend troost inspreekt en aanspoort nog door te bijten. Hierdoor voel ik me gedreven jou het volgende te schrijven, bij Zeus niet om een banaal verhaal te fabriceren dat de waarheid geweld aandoet, maar om een openhartig en precies verslag te geven van al mijn daden (...)

Mijn natuurlijke vader werd ziek en stierf als een privaat burger op veertigjarige leeftijd, wat maakt dat ik meer dan de helft langer heb geleefd dan hij; ik heb bijna dezelfde ouderdom bereikt als mijn moeder, die zestig is geworden. Ik ben nu in mijn [drieënzestigste] levensjaar...

Onmiddellijk springt in het oog dat de thematiek van de bewaarde tekst verwant is met de inhoud van het beroemde gedichtje dat Hadrianus op zijn sterfbed zou geschreven hebben:

5. De papyrus werd voor het eerst uitgegeven door B.P. GRENPELL en A.S. HUNT, in B.P. GRENPELL — A.S. HUNT — D.G. HOGARTH, *Fayûm Towns and their Papyri*, with a Chap-

*Animula vagula blandula
hospes comesque corporis,
quae nunc abibis in loca
pallidula rigida nudula?
nec ut soles dabis iocos!*⁶

Met deze verzen gaf de keizer op het hoogtepunt van zijn agonie uiting aan zijn relativiserende houding tegenover het gebeuren. Dezelfde onbevreesde, berustende benadering van de dood — maar niet dezelfde ironie — spreekt ook uit de papyrustekst.

Zonder daarom steeds een rechtstreeks verband te leggen tussen de twee teksten, hebben de meeste geleerden tot nog toe gemeend dat Hadrianus het in de brief uitsluitend over zijn naderende dood had; hier zouden we dan een voor de Oudheid unieke vertrouwelijke brief voor ons hebben waarin een keizer zijn allerpersoonlijkste gevoelens blootlegt⁷.

In deze visie wordt evenwel voorbijgegaan aan de nochtans expliciete (en op de papyrus duidelijk leesbare) aankondiging αὐτῶν τῶν πραγμάτων (...) μνήμην ποιούμενος (r. 9-10): het ligt voor de hand dat μνήμη in deze context gebruikt is in de betekenis van „document, gedenkschrift”⁸. Slechts enkele onderzoekers hebben op basis daarvan de meer waarschijnlijke suggestie geopperd dat de eerste regels alleen bedoeld werden als inleiding op het eigenlijke onderwerp van de tekst: volgens hen creëren de beschouwingen over het nakende overlijden het kader voor een autobiografisch relaas, waarin het leven dat op zijn einde loopt, zal beschreven worden⁹.

ter by J. GRAFTON MILNE, Londen, 1900, nr. XIX, p. 112-116. De versie die hier gepresenteerd wordt, is — op één wijziging na — die van P.J. ALEXANDER, *Letters and Speeches of the Emperor Hadrian*, in *HSP* 49 (1938), p. 170 n. 1.

6. *Scriptores Historiae Augustae*, Aelius Spartianus (*HA*), *Vita Hadr.* XXV.9; cf. J.-M. ANDRÉ, *Hadrien littérateur et protecteur des lettres*, in W. HAASE (ed.), *ANRW* II.34.1, Berlijn, 1993, p. 603 + n. 183 en p. 606-607 (met verdere bibliografie). Voor Nederlandse vertalingen cf. R. van der PAARDT, *Nogmaals Hadrianus' levensafscheid*, in *Hermeneus* 46 (1974-1975), p. 352-357 (met in n. 1 verwijzing naar eerder in *Hermeneus* verschenen artikels gewijd aan — Nederlands- en anderstalige — vertalingen van het gedichtje) en P. De RYNCK (d.), *Op de snaren van Apollo. Acht eeuwen Latijnse poëzie*, Baarn, 1993, p. 324-326.

7. Zie J.G. WINTER, *Life and Letters in the Papyri*. *The Jerome Lectures*, University of Michigan, 1933, p. 19; P.J. ALEXANDER, *loc. cit.*, p. 170-172; H. BARDON, *Les empereurs et les lettres latines d'Auguste à Hadrien* (*Collection d'études anciennes*), Parijs, 1940, p. 411; J. CARCOPINO, *L'hérédité dynastique chez les Antonins*, in *REA* 51 (1949), p. 305 (= *Id.*, *Passion et politique chez les Césars*, Parijs, 1958, p. 199-200); J.-M. ANDRÉ, *loc. cit.*, p. 596.

8. Cf. H.G. LIDDELL — R. SCOTT — H.S. JONES — R. MCKENZIE, *A Greek-English Lexicon*, Oxford, 1940⁹, with a Supplement, 1968 (= 1992), s.v. μνήμη (1.3. *memorial, record*).

9. De eerste uitgevers van de papyrus wezen al op deze mogelijkheid: zie B.P. GRENFELL — A.S. HUNT, *op. cit.*, p. 114; cf. W. CROENERT, *Litterarische Texte mit Ausschluß der christlichen*, in *APF* 2 (1903), p. 364.

Deze interpretatie zou inhouden dat niet meer dan een klein deel — het begin — van een oorspronkelijk veel uitvoeriger geschrift bewaard bleef. Dat is perfect te rijmen met het papyrusfragment: dat breekt na vijftien regels namelijk abrupt af, waarna de eerste vijf regels herhaald worden. Naar de totale lengte van het originele werk kan bijgevolg enkel gegist worden, wat maakt dat een omvangrijk document — *in casu* een autobiografische brief — tot de mogelijkheden behoort.

De vragen die vervolgens rijzen, zijn of de bewaarde tekst werkelijk van de hand van Hadrianus kan zijn en of de Romeinse keizers het genre van de autobiografische brief beoefenden.

Uitgaand van de gegevens die de brief zelf verstrekt, is er geen reden om de echtheid ervan in twijfel te trekken.

De oorspronkelijke uitgevers van de papyrus wezen er reeds op dat de *inhoud* van de brief overeenstemt met bekende feiten uit Hadrianus' leven¹⁰. Wat we vernemen over Hadrianus' vader sluit aan bij het weinige dat we over deze schimmige persoon weten. P. Aelius Hadrianus Afer zou gestorven zijn toen zijn zoon amper 10 jaar oud was (*HA, Vita Hadr.* I.4), wat aannemelijk is voor een man van 40. De mededeling dat hij als ἰδιώτης stierf, is niet in tegenspraak met het feit dat hij als *praetorius* in de senaat zetelde (*Cass. Dio LXIX* 3): hier kan bedoeld zijn dat hij, in tegenstelling tot zijn zoon, geen keizer was. Hadrianus zelf overleed op 62-jarige leeftijd, na een lange, slepende ziekte; hij zou herhaaldelijk gepoogd hebben zich het leven te benemen, maar zou daarvan weerhouden zijn door Antoninus¹¹. De gedachte dat de zieke heerser trouw terzijde werd gestaan door zijn adoptiefzoon en raadgever treffen we ook aan in r. 5-7 van de papyrus. Kort voor zijn dood tenslotte trok Hadrianus zich terug in Baiae, terwijl zijn opvolger te Rome bleef voor het dagelijks bestuur (*HA, Vita Hadr.* XXV.5-7); de brief zou kunnen dateren uit deze periode, waarin de twee mannen op verschillende plaatsen verbleven.

Tevens vertoont de tekst onmiskenbaar trekken van Hadrianus' persoonlijke *schrijfstijl*: de ritmering van de zinnen door het spelen met klanken (cf. de *homoioteleuta* in r. 3-4) en door de herhaling van gelijkwaardige elementen (cf. r. 2-4 en 5-6) — dit alles extra geaccentueerd door de polysyndeta — en de symmetrische constructie (cf.

10. B.P. GRENFELL — A.S. HUNT, *op. cit.*, p. 114-115; cf. P.J. ALEXANDER, *loc. cit.*, p. 170-171.

Aangaande Hadrianus' moeder, Domitia Paulina, is alleen geweten dat ze van Gades afkomstig was en dat haar naam erop wijst dat ze uit een geromaniseerde familie stamde (cf. *HA, Vita Hadr.* I.2). Uit de papyrus kan afgeleid worden dat ze ongeveer 60 jaar oud is geworden.

11. Het *taedium vitae* van de keizer duikt meermaals in de literaire bronnen op: *Cass. Dio LXIX* 17 en 22; *HA, Vita Hadr.* XXIV.8-13, waar de actieve rol van Antoninus vermeld wordt.

r. 11-14: μὲν φύσει πατήρ ... τῆς [δὲ μητρ]ός) zijn typische retorische stijlmiddelen van de tweede sofistiek die Hadrianus zich eigen had gemaakt, zoals blijkt uit andere geschriften van hem — niet het minst uit het reeds geciteerde gedichtje, waar we ook voorbeelden vinden van Hadrianus' neiging tot gezochte woordkeuze, hier geïllustreerd door het gebruik van νοσηλεύομαι in plaats van het meer gangbare νοσέω¹².

Omgekeerd volstaan deze gegevens natuurlijk niet om de brief meteen als een authentiek stuk van de hand van de keizer te aanvaarden: de mogelijkheid dat we met een fictieve, doch zorgvuldig opgestelde tekst te maken hebben, blijft reëel. De context waarin de brief bewaard bleef — een schooloefening — zou trouwens enige argwaan in die zin kunnen wekken: een brief van de stervende keizer Hadrianus aan zijn zelfgekozen opvolger Antoninus is immers een gedroomd onderwerp voor een opstel of een retorische oefening¹³.

Deze tegenwerping snijdt echter geen hout. Wat op de papyrus bewaard bleef, is namelijk niet een oefening in stellen, maar een schrijfoefening: in een eerste hand staat een (overigens niet foutloze) modeltekst, geschreven door een leraar, waarna een kopie van een leerling (met nog meer fouten) volgt in een tweede hand¹⁴. Bovendien lijkt met name de wending ὡς εὔρον (r. 7) alleen maar van Hadrianus zelf afkomstig te kunnen zijn: met enkele persoonlijke woorden wordt de situatie aan het keizerlijke hof — het *taedium vitae* van de keizer, zijn zelfmoordpoging(en) en de tussenkomst van Antoninus — precies geschetst op een manier die in een buitenstaander nooit zou opkomen¹⁵.

De aangevoerde elementen zijn weliswaar niet onomstotelijk bewijskrachtig, maar toch bevatten ze een ernstige indicatie dat we met een authentiek schrijven van keizer Hadrianus te doen zouden kunnen hebben. Dit brengt ons bij de tweede vraag die wij ons gesteld hebben: of het denkbaar is dat een Romeinse keizer een autobiografische brief, laat staan een autobiografie schreef.

12. H. BARDON, *Empereurs et lettres latines*, p. 411 en vergelijk op p. 397, 400, 402, 404-405, 407-408, 419; cf. J.-M. ANDRÉ, *loc. cit. (passim)*.

13. Dit wierpen de uitgevers van de papyrus ook op als mogelijk argument tegen de authenticiteit van de brief: B.P. GRENFELL — A.S. HUNT, *op. cit.*, p. 115. Vooral de gekunstelde vergelijking van Hadrianus' eigen leeftijd met die van zijn ouders zou in die richting kunnen wijzen; cf. P.J. ALEXANDER, *loc. cit.*, p. 171.

14. Deze suggestie werd reeds gedaan door de oorspronkelijke uitgevers: B.P. GRENFELL — A.S. HUNT, *op. cit.*, p. 113; ze werd bijgetreden door W. CROENERT, *loc. cit.*, p. 364 en P.J. ALEXANDER, *loc. cit.*, p. 171.

Men zou nog kunnen opmerken dat de modeltekst door de leraar zelf werd opgesteld, waarna hij als schrijfoefening werd voorgelegd aan de leerling. Dan zou men evenwel verwachten dat de tekst een mooi afgerond geheel zou vormen, en niet midden in een zin zou afbreken zoals nu op r. 15 het geval is.

15. P.J. ALEXANDER, *loc. cit.*, p. 171.

In de moderne tijden zijn autobiografieën van staatslieden een vrij recent fenomeen, dat slechts ten tijde van de Franse Revolutie en Napoleon ontstond. Daaraan gingen vele eeuwen vooraf waarin vorsten niet zelf de pen ter hand namen, maar een beroep deden op anderen om aan hun tijdgenoten en aan de latere generaties kond te doen van de *grandeur* van hun regering en van hun eigen persoon. Beroemd zijn in die zin de woorden die Lodewijk XIV richtte aan zijn biografen: „*Vous pouvez, Messieurs, juger de l'estime que je fais de vous, puisque je vous confie la chose du monde qui m'est la plus précieuse, qui est ma gloire (...) je tâcherai de ma part de vous fournir de la matière qui mérite d'être mise en œuvre par des gens aussi habiles que vous êtes*"¹⁶.

Bij de Romeinen deden autobiografische geschriften van politici hun intrede in de laatste eeuw van de republiek. Uiteraard waren ook in hun geval het behoeden van de eigen prestaties voor de vergetelheid en het vermeederen van de eigen eer en glorie een hoofdbekommerenis, maar er speelde nog een ander motief: vanaf het einde van de tweede eeuw v. Chr. — toen de verhoudingen tussen de verschillende *factiones* in de Romeinse politiek uiterst gespannen werden — trachtten verscheidene vooraanstaande persoonlijkheden hun programma en hun optreden te rechtvaardigen met de publikatie van autobiografische geschriften, die natuurlijk een sterk polemisch en propagandistisch karakter hadden¹⁷.

Deze traditie bleef voortbestaan in de keizertijd. In navolging van vele leidende figuren ten tijde van de republiek waren de meeste keizers uit de eerste twee eeuwen na Chr. naast hun bestuurlijke en militaire activiteiten ook op literair gebied bedrijvig, in de geest van de aristocratische traditie van het *otium litteratum*¹⁸. Eén van de literaire genres die ze beoefenden, was de autobiografie¹⁹. Het kan pa-

16. P. LACROIX, *Mémoires de Cb. Perrault, précédés d'une notice* (Les petits chefs-d'œuvre), Parijs, 1878, p. 26-27; cf. M. DURRY, *loc. cit.*, p. 219.

17. Cf. G. MISCH, *Geschichte der Autobiographie*, Band I, vol. 1, Frankfurt am Main, 1949³, p. 215-265; R.G. LEWIS, *Imperial Autobiography, Augustus to Hadrian*, in W. HAASE (ed.), *ANRW* II.34.1, Berlijn-New York, 1993, p. 629-706 (*spec.* 658-669).

18. Voor de literaire activiteit van de Romeinse keizers zie H. BARDON, *Empereurs et lettres latines*; ID., *La littérature latine inconnue*, II. *L'époque impériale*, Parijs, 1956; M. DURRY, *Les empereurs comme historiens d'Auguste à Hadrien*, in *Histoire et historiens dans l'Antiquité* (Entr. Fond. Hardt pour l'ét. de l'Ant. clas. 4), Vandœuvres-Genève, 1956, p. 215-245; O.A.W. DILKE, *The Literary Output of the Roman Emperors*, in *G & R N.S.* 4 (1957), p. 78-97; voor de resterende fragmenten van de keizerlijke geschriften zie H. PETER (ed.), *Historiarum Romanorum reliquiae* (HRR), II, Leipzig, 1906 (= Stuttgart, 1967).

Zie meer algemeen J.-M. ANDRÉ, *L'Otium dans la vie morale et intellectuelle romaine, des origines à l'époque augustéenne*, Parijs, 1966 (vooral p. 531sqq.).

Al bij al overheerst toch de indruk dat de meeste *imperatores* het niveau van de dilettant niet overstegen: zowel antieke als moderne auteurs hebben zich laatdunkend uitgelaten over het literaire peil van hun geschriften (cf. O.A.W. DILKE, *loc. cit.*, p. 97).

19. Hét basiswerk over dit onderwerp is nog steeds G. MISCH, *Geschichte der Autobiographie*, Frankfurt am Main, 4 delen in 8 volumes, 1949³-1969. Voor een overzicht van de

radoxaal lijken dat de almachtige leiders van het Romeinse *imperium* zich bekommerden om de legitimatie van hun positie. Toch hebben verscheidene keizers van Augustus tot en met Hadrianus geschriften gepubliceerd waarin ze zelf een overzicht gaven van (een deel van) hun leven²⁰. Deze werken sloten zowel formeel als inhoudelijk aan bij de republikeinse modellen en hadden niet alleen een uitgesproken commemoratieve bedoeling, maar dienden ook om — tegen bestaande en / of potentiële oppositie — te bewijzen dat de regerende keizer *capax imperii* was²¹.

De rol van Augustus in deze traditie is onmiskenbaar: het lijdt geen twijfel dat hij het voorbeeld heeft gegeven dat de meeste keizers na hem hebben gevolgd²². Hij had, na de woelige jaren van de overgang van republiek naar principaat en op het einde van zijn bewogen carrière, heel wat te verklaren (zijn — op zijn zachtst gezegd — onregelmatige *cursus honorum*, de uitschakeling van zijn politieke tegenstanders, zijn uitzonderlijke machtspositie), en hij heeft zijn ei-

bestaande literatuur over het genre autobiografie in het algemeen zie W.C. SPENGMANN, *The Forms of Autobiography. Episodes in the History of a Literary Genre*, New Haven-Londen, 1980, p. 170-245; *The Study of Autobiography: A Bibliographical Essay*.

Voor de autobiografie in de Oudheid zie: U. von WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, *Die Autobiographie im Altertum*, in *Internationale Wochenschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik* 1 (1907), p. 1105-1114; G. FUNAIOLI, *L'autobiografia nell' antichità*, in *A & R* 9 (1908), p. 332-346; A.M. CLARK, *Autobiography. Its Genesis and Phases*, Edinburgh, 1935; J.W. THOMPSON, *Lost Memoirs of Antiquity*, in *Id.*, *Byways in Bookland*, Berkeley, 1935, p. 163-179; G. MISCH, *op. cit.*, *Band I. Das Altertum*, Frankfurt am Main, 2 vol., 1949³-1950³; J. ENGELS, *Die Ὑπομνηματα-Schriften und die Anfänge der politischen Biographie und Autobiographie in der griechischen Literatur*, in *ZPE* 96 (1993), p. 19-36.

20. Enerzijds zijn er autobiografieën die het hele leven (tot op het moment van de redactie, wel te verstaan) bestreken: die van Augustus (de autobiografie *Cantabrico tenus bello, nec ultra* en de *Res Gestae*), Tiberius (*commentarius de vita sua*), Claudius (*de vita sua*) en Hadrianus (geen titel bewaard). Aan de andere kant hebben twee keizers naar aanleiding van één welbepaalde militaire campagne hun memoires geschreven, te weten Vespasianus (*commentarius de bello Iudaico*, mogelijk samen met Titus) en Trajanus (*Dacica* of *De bello Dacico*); hij was nog wel geen echte keizer, maar *Caesars Commentarii* mogen in dit verband wellicht ook vermeld worden.

Na Hadrianus zijn er nog maar enkele keizers geweest die memoires hebben gepubliceerd. Marcus Aurelius verdient in dit verband een speciale vermelding: met zijn *Εἰς ἑαυτὸν* neemt hij in het geheel van de antieke autobiografische literatuur een bijzondere plaats in.

Het schrijven van autobiografieën was in de keizertijd bijna uitsluitend een bezigheid van de keizer, wat gezien de politieke geladenheid van het genre niet verwonderlijk is. Slechts een handvol exemplaren van niet-keizerlijke figuren zijn bekend: *de vita sua* van M. Vipsanius Agrippa, *de vita sua et casibus suorum* van Agrippina de Jongere en de *commentarii* van C. Suetonius Paulinus en Cn. Domitius Corbulo.

De meest recente behandeling van dit onderwerp is het diepgaande artikel van R.G. LEWIS dat werd geciteerd in n. 17 (met verdere bibliografie op p. 629-630 n.1); zie ook G. MISCH, *op. cit.*, *Band I*, vol. 1, p. 266-298; voor de overgeleverde fragmenten van deze geschriften zie H. PETER, *HRR* II (cf. index).

21. M. DURRY, *loc. cit.*, p. 239-241 (*discussion*); R.G. LEWIS, *loc. cit.* (*passim*).

22. Natuurlijk baseerde Augustus zich op zijn beurt op (de stijl van) de autobiografische geschriften vóór hem, maar hij heeft het genre naar zijn hand gezet en het aangepast aan de nieuwe, monarchale bestuursvorm; zie R.G. LEWIS, *loc. cit.*, p. 669-689 voor een grondige analyse van Augustus' autobiografie *Cantabrico tenus bello, nec ultra*.

gen verdediging gevoerd in twee autobiografische geschriften: een 'echte' autobiografie die hij vermoedelijk ca. 25 v. Chr. schreef — dus kort na het verwerven van de titel Augustus — en de *Res Gestae* — zijn politiek testament.

De *apologia* die hij hield in deze geschriften betrof niet alleen het verwerven en het uitoefenen van de macht, maar ook het doorgeven ervan²³. Augustus beseftte maar al te goed dat de stabiliteit en de continuïteit van een monarchaal bewind — zeker één dat maar pas geïnstalleerd was en zich nog ten volle waar moest maken — aanmerkelijk versterkt werden door een onomstreden troonsopvolger²⁴. Het is bekend dat de *princeps*, bij ontstentenis van een eigen mannelijke nazaat, allerlei maatregelen nam met betrekking tot zijn opvolging²⁵. Dat hij rond 25 v. Chr. een autobiografie schreef en publiceerde, zou dan ook mede verband hebben gehouden met het huwelijk van zijn dochter Julia met M. Marcellus, die hij op dat moment voorbestemd had als zijn opvolger: het was de bedoeling om met de autobiografie de weg te banen voor zijn schoonzoon en te anticiperen op mogelijke kritiek (b.v. op de jonge leeftijd van Marcellus, waar Augustus zijn eigen jeugdige leeftijd tegenover zou hebben gesteld)²⁶.

Het successie-thema bleef een cruciaal element in de meeste imperiale autobiografische geschriften. Het bekleden van de keizerlijke macht werd immers voor een groot deel gelegitimeerd door het gezag (en, vanaf Nerva, ook door de keuze) van de — na zijn dood zelfs vergoddelijkte — voorganger.

De iure had de senaat de bevoegdheid om autonoom de keizerlijke investituur te verlenen aan diegene die hij als *optimus civis* aanduidde, en formeel bleef de definitieve bekrachtiging van de troonsbestijging wel berusten bij de senaat (die de *lex de imperio* stemde), maar van bij het begin grepen de regerende keizers zelf in in hun opvolging. Hét middel om de keuze van de senaat te manipuleren was het voeren van een dynastieke politiek.

De Julisch-Claudische keizers schoven hun (natuurlijke of geadopteerde) zoon naar voor als opvolger: aangezien die door zijn afstamming dezelfde *sanguis caelestis* in de aders had stromen als de god-

23. R.G. LEWIS, *loc. cit.*, p. 706: *All these exercises in autobiographic writing were essentially concerned with the same things: the acquisition, retention and transmission of power.*

24. H. NESSELHAUF, *Die Adoption des römischen Kaisers*, in *Hermes* 83 (1955), p. 485; R.G. LEWIS, *loc. cit.*, p. 477-495 (*spec. p.* 687-688). Daarnaast was een goede vertrouwensrelatie met de militaire top natuurlijk ook onontbeerlijk.

25. Zoals bekend werd hij daarbij danig gedwarsboomd door het noodlot; cf. Suet., *Tib. XXIII: quoniam atrox fortuna Gaium et Lucium filios mihi eripuit*. Voor een overzicht van de moeizame regeling van Augustus' opvolging zie R. SYME, *The Roman Revolution*, Oxford, 1952² (= 1966), p. 341, 415-439.

26. Zie R.G. LEWIS, *loc. cit.*, p. 687-688.

delijke grondlegger van het principaat (cf. Tac., *Ann.* IV.52) en aanzien die zodoende lid was van een familie die door de goden zelf uitverkoren was tot het dragen van de hoogste macht, kon er vanzelfsprekend geen twijfel bestaan over de geldigheid van zijn kandidatuur. De Flavische keizers regelden hun opvolging op dezelfde wijze.

Vanaf Nerva / Trajanus werd — tenminste naar buiten uit — het accent verschoven: terwijl vroeger de familieband primeerde, kwam voortaan de nadruk te liggen op het aanduiden van 'de beste burger'. De achterliggende gedachte was dat het weloverwogen „uitkiezen” van een keizer onder *alle* voortreffelijke burgers van het Rijk, op basis van zijn kwaliteiten en zijn *res gestae*, een veel betere waarborg inhield voor een goed bewind dan wanneer — in het geval van erfopvolging — de keuze aan de natuur, het toeval werd overgelaten. Andermaal trokken de keizers het laken naar zich toe door de man van hun keuze te adopteren: de senaat bleef niets anders over dan die keizerlijke voorkeur te bevestigen. Uit het moderne onderzoek is overigens gebleken dat, achter deze ideologische façade (die we uiteengezet vinden bij Tac., *Hist.* I.14-15; Plin., *Paneg.* 6-9, *spec.* 7.4-6; Cass. Dio LXIX 20.2-4), de bloedverwantschap ook bij de Antonijnen een belangrijke rol bleef spelen bij de uiteindelijke keuze van hun opvolger²⁷.

We stellen dus vast dat de uitoefening van de keizerlijke macht in aanzienlijke mate te danken was aan de goedkeuring van de voorganger. Enerzijds was het bijgevolg belangrijk duidelijk aan te tonen dat men een legitieme band had met de vorige keizer²⁸. Op zijn beurt

27. Voor interessante overwegingen over de adoptie bij de Romeinse keizers zie M.H. PRÉVOST, *Les adoptions politiques à Rome sous la République et le Principat*, Parijs, 1949; Ch. WIRSZUBSKI, *Libertas as a Political Idea at Rome during the Late Republic and Early Principate*, Cambridge, 1950 (= 1968), p. 154-158; H. NESSELHAUF, *loc. cit.* (*spec.* p. 482-486). Meer algemene studies over de investituur en de troonswisselingen in de keizertijd zijn L. WICKERT, art. *Princeps*, in RE XXII (1954), kol. 1998-2296 (*spec.* hfdst. VIII C, kol. 2137-2222); Blanche PARSY, *Désignation et investiture de l'empereur romain (Ier et IIe siècles après J.-C.)* (Publ. de l'inst. de droit rom. de l'Univ. de Paris 21), préf. de M.F. DUMONT, Parijs, 1963 (dé basisstudie over dit onderwerp, met alle verwijzingen naar de oudere literatuur); L. WICKERT, *Neue Forschungen zum römischen Principat*, in Hildegard TEMPORINI (ed.), *ANRW* II.1, Berlijn-New York, 1974, p. 3-76 (correcties op en aanvullingen bij het RE-artikel). Voor de dynastieke politiek van de eerste Antonijnen reeds zie R.M. GEER, *Second Thoughts on the Imperial Succession from Nerva to Commodus*, in *TAPhA* 67 (1936), p. 47-54; J. CARCOPINO, *L'hérédité dynastique* [dit artikel werd later integraal opgenomen in Id., *Passion et politique chez les Césars*, Parijs, 1958, p. 143-222, hfdst. V: *Le bâtard d'Hadrien et l'hérédité dynastique chez les Antonins* — met enkele aanvullingen (op p. 183-186 en p. 218-219)]; Hildegard TEMPORINI, *Die Frauen am Hofe Trajans. Ein Beitrag zur Stellung der Augustae im Principat*, Berlijn-New York, 1978, p. 134-142 (met verdere literatuur).

28. Zo zal er bijvoorbeeld Augustus en Hadrianus veel aan gelegen geweest zijn aan de hand van hun eigen verdiensten te bewijzen dat hun — in beide gevallen controversiële — adoptie door respectievelijk Julius Caesar en Trajanus gerechtvaardigd was; cf. R.G. LEWIS, *loc. cit.*, p. 674-677 (voor Caesar en Augustus), p. 699-700 (voor Trajanus en Hadrianus).

kon de heersende keizer anderzijds zijn opvolger een belangrijke steun in de rug geven, o.a. door hem nadrukkelijk voor het voetlicht te brengen in zijn memoires²⁹. Daarnaast behielden vanzelfsprekend ook de *virtus* en de *dignitas* van de persoon in kwestie (geïllustreerd door zijn eigen *res gestae*) hun waarde als bekrachtiging van zijn *capacitas imperii*³⁰.

Een opvallend kenmerk van de politieke memoires uit de republiek en de keizertijd is dat ze in vele verschillende vormen werden geschreven³¹. Enkele gingen in de richting van de epistolografie: ze werden, zoals een brief, gericht aan een welbepaalde bestemming³².

Het is algemeen bekend dat in de Oudheid het genre van de literaire brief reeds bestond. Eén van de vormen die kunnen onderscheiden worden, is die van een uiteenzetting die wel enkele kenmerken vertoont van een 'echte' brief (bv. de aanspreking, de handtekening),

29. De dynastieke motivering voor het schrijven van memoires is het duidelijkst in het geval van Vespasianus' *commentarius de bello Iudaico*. Vespasianus' voornemen om zich door zijn oudste zoon Titus te laten opvolgen, stuitte immers op hevige kritiek. De beste replek hier tegen was Titus' aandeel in de uiteindelijke triomf in de joodse oorlog (67-70 na Chr.) extra in de verf te zetten: door de jarenlange strijd aan de zijde van en uiteindelijk in de plaats van zijn vader had Titus duidelijk bewezen dat er niemand meer *capax imperii* was dan hij; cf. H. BARDON, *Littérature latine inconnue*, p. 209-210; R.G. LEWIS, *loc. cit.*, p. 640-642.

Het is opvallend dat de keizers die geen of geen duidelijke schikkingen troffen omtrent hun opvolging (Caligula, Nero, Domitianus), geen autobiografie geschreven hebben; ook Trajanus, die ten vroegste op zijn sterfbed Hadrianus formeel adopteerde (als hij het al deed; cf. *infra* p. 11), schreef alleen maar *Dacica*, en niet een volledige autobiografie waarin hij naast apologie ook plaats ruime voor de introductie van zijn opvolger (uitzondering moet in dit geval gemaakt worden voor Otho, Galba, Vitellius en Nerva die er gewoon niet toe kwamen om zich te zetten aan het schrijven van hun memoires); cf. R.G. LEWIS, *loc. cit.*, p. 703-706.

30. De combinatie van deze twee aspecten wordt mooi geïllustreerd in P.Giss. 3. Deze papyrus dateert van kort na oktober 117 en houdt rechtstreeks verband met de vergoddelijking van Trajanus en de troonsbestijging van Hadrianus: hij bevat een deel van een tekst voor een voorstelling die werd opgevoerd in Heptakomia (de metropool van de Egyptische gouw Apolonopolites) naar aanleiding van de inhuldiging van de nieuwe keizer. De volgende woorden worden Phoebus Apollo in de mond gelegd: „Ἀρματι λευκοπόλλωι ἄρτι Τραιανῶι / συνανατελλας ἔχω σοι, ὦ Δῆμι[ε], / οὐκ ἄγνωστος Φοῖβος θεὸς ἀνα- / κτα καινὸν Ἀδριανὸν ἀγγεῶ[ν], / ὡι πάντα δοῦλα [δὲ] ἄρετην κ[αὶ] πατρὸς τύχην θεοῦ. Over deze papyrus zie U. WILCKEN, in L. MITTHEIS — U. WILCKEN, *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde, Erster Band. Historischer Teil, Zweite Hälfte. Chrestomathie*, Leipzig-Berlijn, 1912, nr. 491, p. 571; P.J. ALEXANDER, *loc. cit.*, p. 143-144 + n. 1 (met oudere literatuur); W. den BOER, *Trajan's Deification and Hadrian's Succession*, in *AncSoc* 6 (1975), p. 203-212.

31. R.G. LEWIS, *loc. cit.*, p. 632-633.

32. Cf. F.X.J. EXLER, *The Form of the Ancient Greek Letter of the Epistolary Papyri (3rd c. B.C. — 3rd c. A.D.)*. A Study in Greek Epistolography, Washington D.C., 1923 (+ Chicago, 1976) (*spec.* p. 17). Zie ook H. PETER, *Der Brief in der römischen Litteratur. Litterar-geschichtliche Untersuchungen und Zusammenfassungen* (Abh. d. phil.-hist. Classe der Königl. Sächs. Ges. d. Wiss. XX,3), Leipzig, 1901 (= Hildesheim, 1965) (*spec.* p. 213-216, 242-249); J. SYKUTRIS, art. *Epistolographie*, in *RE Suppl.* 5 (1931), kol. 185-220 (*spec.* kol. 200-202); H. KOSKENNIEMI, *Studien zur Idee und Phraseologie des griechischen Briefes bis 400 n. Chr.* (Ann. Acad. Scient. Fenn., Ser. B 102,2), Helsinki, 1956 (*spec.* p. 12-15, 50-53, 88-91).

maar voor het overige een zuiver betoog is. In die zin moeten de 'epistolaire' autobiografieën wellicht opgevat worden³³.

De op epistolaire leest geschoeide variant van de politieke autobiografie lijkt van bij het ontstaan van het genre — op het einde van de tweede eeuw v. Chr., zoals reeds gezegd — te hebben bestaan: M. Aemilius Scaurus, de *consularis* die beschouwd wordt als de grondlegger van de autobiografische literatuur te Rome, richtte zijn *De vita sua* aan ene L. Fufidius (Cic., *Brut.* XXIX.112). Als meest illustere navolgers kunnen Sulla en Augustus genoemd worden: eerstgenoemde 'adreseerde' zijn 22 boeken *De vita sua* aan zijn luitenant L. Lucullus (Plut., *Luc.* I.3), Augustus zijn autobiografie uit de jaren 20 v. Chr. aan Agrippa en Maecenas (Plut., *Comp. Cic. / Dem.* III.1)³⁴.

Aan de oorsprong van deze werkwijze lag het Griekse principe dat een vooraanstaand man nooit de loftrompet over zichzelf mocht steken. Die regel kon men omzeilen door zijn autobiografie te presenteren als een ruwe schets die stilistisch nog moest bijgeschaafd worden; daartoe werd ze 'toegezonden' aan een bevriende literator (epicus of historiograaf), van wie verwacht werd dat hij het hem geboden materiaal in een historisch werk zou opnemen — liefst met dezelfde apologetische en encomiastische tendens...³⁵

Uit de bekende voorbeelden van autobiografieën in epistolaire stijl blijkt evenwel dat deze redenering niet altijd het uitgangspunt was. Van enkele bestemmingen is het inderdaad ondenkbaar dat zij dienst deden als waterdrager en moesten zorgen voor de uiteindelijke publikatie. De reden waarom zij gekozen werden, was duidelijk dat zij figuren waren die veel macht en invloed hadden of een goede reputatie genoten, op grond waarvan zij als het ware garant stonden voor de inhoud. Op die manier kreeg de autobiografie een toegevoegde waarde: de geloofwaardigheid ervan werd versterkt door het gezag van de 'geadresseerde'. Deze gedachte moet M. Aemilius Scaurus in het achterhoofd hebben gehad toen hij zijn *De vita sua* op-

33. Over de oorsprong van dit gebruik: G. MISCH, *op. cit.*, p. 241-243; J. ENGELS, *loc. cit.*, p. 33; R.G. LEWIS, *loc. cit.*, p. 634-635, p. 660 n. 101.

34. Nog voorbeelden zijn de *liber de consulatu et rebus gestis suis* van Q. Lutatius Catulus, gericht aan zijn vriend-dichter A. Furius (Cic., *Brut.* XXXV.132), de open brief aan Pompeius en de *commentarius consulatus mei Graeci conscriptus*, gericht aan Posidonius, van Cicero (resp. *ad Fam.* V.7; *pro Sulla* 67; *Schol. Bob. ad pro Cnaeo Plancio* XXXIV.85 en *ad Att.* I 16.18; 19.10; 20.6; II 1.1-2, 15) en de brief van Caesar aan de senaat uit 50 v. Chr. waarin hij een overzicht gaf van zijn leven en zijn diensten aan de staat (App., *Ἐμφύλιαι* II 32, 127-128; Cass. Dio XLI 1; Caes. *Civ.* I 1.1).

35. Cf. G. MISCH, *op. cit.*, p. 247-248; R.G. LEWIS, *loc. cit.*, p. 634-636, 665. Ook Caesars *Commentarii* waren — zonder dat daarbij aan één bepaalde persoon gedacht werd — „*editi, ne scientia tantarum rerum scriptoribus deesset*” (Hirtius, *Gall.* VIII *Praef.*); cf. Cic., *Brut.* LXXV.262: *Sed dum voluit alios habere parata, unde sumerent qui vellent scribere historiam.*

droeg aan L. Fufidius, die in zijn tijd als een toonbeeld van oprechtheid gold³⁶. Op dezelfde wijze publiceerde Augustus zijn autobiografie onder zijn eigen naam, maar richtte hij ze aan invloedrijke medestanders (*i.c.* Agrippa en Maecenas), die zodoende meer gewicht gaven aan de apologie³⁷. Het spreekt voor zich dat in deze optiek de identiteit van de geadresseerde van groot belang was: hij was de vlag die de lading dekte. De keuze ervan werd dan ook weloverwogen gemaakt.

Het werd terloops reeds vermeld dat Hadrianus ook een autobiografie schreef³⁸. In de lijn van het voorgaande hoeft het helemaal niet te verwonderen dat hij dat deed: hij had voldoende stof voorhanden om toe te lichten in een apologie.

Ten eerste waren er een aantal zaken omtrent zijn persoon en zijn regering zeer omstreden: zijn adoptie door Trajanus, die blijkens onze literaire bronnen al vroeg in twijfel werd getrokken en waarvan de ware toedracht wel altijd een *arcanum imperii* zal blijven³⁹; zijn breuk met de veroveringspolitiek die Trajanus zo vigoureuus had gevoerd in het Oosten⁴⁰; enkele moorden en zelfmoorden die het begin en het einde van zijn bewind bloedig kleurden⁴¹; de myste-

36. Zie R.G. LEWIS, *loc. cit.*, p. 662.

37. Cf. R.G. LEWIS, *loc. cit.*, p. 669, 687-688.

38. De autobiografie wordt een handvol keren expliciet geciteerd in onze bronnen: Cass. Dio LXVI 17.1; LXIX 11.23; HA, *Vita Hadr.* I.1, III.2; 4; VII.2 (cf. H. PETER, *HRR* II, p. CLXXVI-CLXXVIII, 117-118); er is ook een *testimonium* in HA, Aelius Spartianus, *Severus* I.6.

39. Cass. Dio LXIX 1; HA, *Vita Hadr.* IV.5; 8-10; Aur. Vict., *Caes.* XIII, 11-13; Eutr. VIII.6. Over deze kwestie is al heel wat inkt gevloeid; meer dan wat R. SYME, *Tacitus*, I, p. 240-241 (cf. ook p. 233-235) er over zegt, kan uit het beschikbare materiaal niet gehaald worden. Zie ook Hildegard TEMPORINI, *op. cit.*, p. 120-159 (met een overzicht van de literatuur over dit probleem op p. 151-159).

Het moet wel gezegd dat een Hadrianus vijandig gezinde strekking onze literaire bronnen beïnvloed heeft. P. von ROHDEN, art. *Aelius* (64), in *RE* I.1 (1893), kol. 494 merkte reeds op dat Cassius Dio (en ook de auteur van de *vita Hadriani* in de HA) „dem Hadrian ungunstige Quellen" benut heeft; cf. F.G. MILLAR, *A Study of Cassius Dio*, Oxford, 1964, p. 60-72 *passim*; S.A. STERTZ, *Semper in omnibus varius: The Emperor Hadrian and the Intellectuals*, in W. HAASE (ed.), *ANRW* II.34.1, Berlin-New York, 1993, p. 613-614; R.G. LEWIS, *loc. cit.*, p. 700.

40. Cf. noot 62; zie D. MAGIE, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ*, Princeton, 1950, I. Text, p. 611-629; II. Notes, p. 1469-1490; M. ROSTOVZEF, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, revised by P.M. FRASER, Oxford, 1963³ (= 1966), p. 362-363 + n. 10; M.K. THORNTON, *Hadrian and his Reign*, in Hildegard TEMPORINI (ed.), *ANRW* II.2, Berlin-New York, 1975, p. 432-476 (*spec.* p. 435).

41. Kort na Hadrianus' troonsbestijging werden vier *consulares*, die een samenzwering op touw zouden gezet hebben tegen de nieuwe keizer, terechtgesteld (Cass. Dio LXIX 2.5; 23.2). Gedurende heel zijn regering zou Hadrianus ervan beschuldigd worden dat hij zelf het bevel had gegeven tot de executies. In zijn autobiografie trachtte hij deze aantijging te pareren, zoals blijkt uit het volgende (apert apologetische) fragment: *Palma Tarracinis, Celsus Bais, Nigrinus Faventiae, Lusius in itinere senatu iubente, invito Hadriano, ut ipse in vita sua dicit, occisi sunt* (HA, *Vita Hadr.* VII.1-2; cf. IX.3; Cass. Dio LXIX 2.5-6). Over deze (al dan niet verzonnen) samenzwering zie vooral W. WEBER, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrian*, Leipzig, 1907, p. 76-81; B.W. HENDERSON, *The Life and Principate of the Emperor Hadrian*, Lon-

rieuze dood van zijn lieveling Antinoüs, die erg tot de verbeelding van het grote publiek moet hebben gesproken⁴².

Daarnaast had hij tijdens zijn bewind ook het leger gereorganiseerd⁴³ en een aantal maatschappelijke, administratieve en gerechtelijke hervormingen⁴⁴ doorgevoerd.

Verder voelde Hadrianus wellicht de noodzaak om de schikkingen die hij op het einde van zijn leven trof voor zijn opvolging, toe te lichten en te verantwoorden. Op die manier nam hij eventuele tegenstanders de wind uit de zeilen en kon hij zijn opvolger (*in casu* zelfs twee generaties opvolgers⁴⁵) behoeden voor de vraagtekens die rond zijn eigen troonsbestijging gerezen waren.

den, 1923, p. 47-50; R. SYME, *Hadrian's Autobiography: Servianus and Sura*, in K. ROSEN (ed.), *Bonner Historia-Augusta-Colloquium 1986/1989* (Antiquitas Reihe 4. Beiträge zur Historia-Augusta-Forschung 21), Bonn, 1991, p. 189-200 (*spec.* p. 189-192).

Op het einde van zijn leven (in 136 na Chr.) zou Hadrianus zijn negentigjarige schoonbroer Julius Servianus en diens achttienjarige kleinzoon Fuscus tot zelfmoord gedwongen hebben omdat hij niet kon verdragen dat ze hem zouden overleven en eventueel ook opvolgen op de troon én omdat ze het niet eens waren met zijn keuze van adoptiefzoon (Cass. Dio LXIX 2.6; 17.1-2; HA, *Vita Hadr.* XV.8; XXIII.2-3; 8-9; XXV.8-9). Zie M.K. THORNTON, *loc. cit.*, p. 438-439; E. CHAMPLIN, *Hadrian's Heir*, in ZPE 21 (1976), p. 70-89; R. SYME, *Ummidius Quadratus, capax imperii*, in HSPh 83 (1979), p. 287-310 (= Id., *Roman Papers* III, ed. A.R. BIRLEY, Oxford, 1984, p. 1158-1178).

42. Zie W. WEBER, *Drei Untersuchungen zu ägyptisch-griechischer Religion*, Heidelberg, 1911; W. den BOER, *Religion and Literature in Hadrian's Policy*, in *Mnemosyne* Ser. IV, 8 (1955), p. 133-137; S. PEROWNE, *Hadrian. Sein Leben und seine Zeit*, aus dem Englischen übertragen von Hannelore WILKEN (Beck'sche Schwarze Reihe 151), München, 1966 (= 1972), p. 187-191.

43. Zie R.H. LACEY, *The Equestrian Officials of Trajan and Hadrian. Their Careers, with some Notes on Hadrian's Reforms*, Princeton, 1917; M. ROSTOVZEFF, *op. cit.*, p. 363 + n. 11; S. PEROWNE, *op. cit.*, p. 78-82; W. WEBER, *Hadrian*, p. 310-312; M.K. THORNTON, *loc. cit.*, p. 453-454.

44. Zie F. PRINGSHEIM, *The Legal Policy and Reforms of Hadrian*, in JRS 24 (1934), p. 141-153; B. d' ORGEVAL, *L'empereur Hadrien. Œuvre législative et administrative*, préface de M.F. DUMONT, Parijs, 1950; M. ROSTOVZEFF, *op. cit.*, p. 362-371 en *passim* (cf. *index*); S. PEROWNE, *op. cit.*, p. 72-78, 83-88; W. WEBER, *Hadrian*, p. 314-315; M.K. THORNTON, *loc. cit.*, p. 446-453, 454-459.

45. Aanvankelijk had Hadrianus L. Ceionius Commodus voorbestemd als zijn opvolger; die stierf echter nog vóór Hadrianus de scepter aan hem kon doorgeven (Cass. Dio LXIX 17.1; 20.1; HA, *Vita Hadr.* XXIII.10-16). Daarop verklaarde Hadrianus de *consularis* T. Aurelius Fulvus Boionius Arrius Antoninus te zullen adopteren, maar niet voordat die op zijn beurt het zoontje van L. Ceionius Commodus (de latere Lucius Verus) en M. Annius Verus, de jongeman aan wie Hadrianus Ceionius' dochter had uitgehuwelijkt (de latere Marcus Aurelius), had geadopteerd als zijn opvolgers (Cass. Dio LXIX 20-21; LXX 1.1; HA, *Vita Hadr.* XXIV.1-2; XXVI.6).

Cf. W.B. HENDERSON, *op. cit.*, p. 259-264; J. CARCOPINO, *L'hérédité dynastique*; ID., *Le retour à l'hérédité chez les Antonins*, in ΠΑΓΚΑΠΠΕΙΑ. *Mélanges Henri Grégoire* (Ann. de l'Inst. de Phil. et d'Hist. orient. et slav. 9), Brussel, 1949, p. 109-121; P. GRENADE, *Le règlement successoral d'Hadrien*, in REA 52 (1950), p. 258-277; H.G. PFLAUM, *Le règlement successoral d'Hadrien*, in J. STRAUB (ed.), *Historia-Augusta-Colloquium Bonn 1963* (Ant. Reihe 4. Beitr. z. Hist.-Aug.-Forsch. 2), Bonn, 1964, p. 95-122; J. CARCOPINO, *Encore la succession d'Hadrien*, in REA 67 (1965), p. 67-79; W. WEBER, *Hadrian*, p. 322-324; T. BARNES, *Hadrian and Lucius Verus*, in JRS 57 (1967), p. 65-79; R.G. LEWIS, *loc. cit.*, p. 702.

Recapitulerend stellen we dat we een vermoedelijk authentieke autobiografische brief van Hadrianus hebben; dat er bij de Romeinen een hele traditie bestond van politieke autobiografieën in de vorm van een literaire brief; dat Hadrianus een autobiografie schreef. De vraag is nu of de drie stukjes samen één puzzel vormen. De gedachte dat met P.Fay. 19 een fragment van de in briefvorm opgestelde autobiografie van Hadrianus bewaard zou zijn gebleven, is wel aanlokkelijk.

Op het eerste gezicht zijn er een aantal bezwaren die kunnen worden ingebracht tegen deze hypothese.

Eerder werd de wending $\omega\varsigma\ \epsilon\upsilon\beta\omicron\nu\nu$ (r.7 op de papyrus) aangegrepen als een argument voor de authenticiteit van de brief. Men zou kunnen opwerpen dat een dergelijke formulering typisch is voor een persoonlijke brief, waarin vaak zaken staan die voor de zender en de ontvanger van de boodschap perfect verstaanbaar zijn, maar die een buitenstaander niet of moeilijk begrijpt omdat hij de volledige context niet kent. Anderzijds is het natuurlijk onloochenbaar dat het privéleven van een keizer sowieso op veel belangstelling kon rekenen van de bevolking en dat bepaalde zaken onvermijdelijk bekend geraakten. Zo zijn Hadrianus' *taedium vitae* op het einde van zijn leven én het feit dat Antoninus hem tenminste één keer vanuit Rome in Baiae kwam opzoeken om hem te bezweren geen zelfmoord te plegen⁴⁶ zeker tot buiten de paleismuren doorgedrongen. Hadrianus zou met de inleidende woorden van zijn autobiografie bij dat gegeven aangeknoopt kunnen hebben.

Op 24 januari 138 maakte Hadrianus officieel bekend dat hij Antoninus als zoon adopteerde. Het lijkt onmogelijk dat hij in de luttele maanden vóór zijn dood (hij stierf op 10 juli 138) zijn autobiografie nog kon schrijven en publiceren ter ondersteuning van zijn opvolger. Toch is dit niet uitgesloten: de redactie van een autobiografie kon heel snel gebeuren. De Romeinse keizers hadden immers een hele hoop materiaal (edicten, redevoeringen, brieven, acten, ...) direct ter beschikking, waarmee op korte tijd een rijk gestoffeerde autobiografie kon worden opgesteld⁴⁷. Bovendien is het niet onwaarschijnlijk dat Hadrianus, die de regeling van zijn opvolging pas laat voltooidde, zijn autobiografie al eerder klaar had, maar met de publicatie ervan wachtte totdat helemaal vaststond wie hem zou opvolgen⁴⁸.

46. Cf. supra, p. 9.

47. Cf. R.G. LEWIS, *loc. cit.*, p. 697-8.

48. Ook al schreef Hadrianus zijn autobiografie reeds enkele maanden voor zijn dood, toch kan hij dan geschreven hebben dat zijn dood niet „voortijdig, onredelijk of beklagenswaardig" was. Zijn berusting in het aanschijn van de dood hoeft inderdaad niet letterlijk geïnterpreteerd te worden als het doodsverlangen van een terminale patiënt op zijn sterfbed en hoeft

Een ernstige bedenking is dat de titulatuur in het begin van de tekst totaal niet klopt. Vanaf het moment van zijn adoptie luiden Antoninus' volledige naam en titels Imperator T. Aelius Caesar Antoninus trib. pot. cos.⁴⁹, waaruit duidelijk bleek dat hij de rechtmatige troonsopvolger was. Als Hadrianus nu zijn officieel gepubliceerde autobiografie aan hem opdroeg, zou men toch verwachten dat hij heel zijn naam — mét de titels — zou vermelden. Niet alleen is het typisch voor de keizertijd dat in officiële brieven de gehele naam vermeld wordt⁵⁰, bovendien zou op die manier Antoninus' waardigheid extra in het licht gesteld zijn. Het is evenwel goed mogelijk dat de naam in de oorspronkelijke tekst integraal voorkwam, maar dat hij bij de transmissie naar de papyrus — door de onderwijzer zelf of in een vroeger stadium — verminkt is. Hadrianus' naam is trouwens ook onvolledig: het middelste element van zijn officiële keizersnaam — Imperator Caesar Traianus Hadrianus Augustus, ofte Ἀυτοκράτωρ Καίσαρ Τραιανὸς Ἀδριανὸς Σεβαστὸς⁵¹ — ontbreekt op de papyrus. Dit lijkt een gegronde reden om enige onregelmatigheid aan te nemen bij het kopiëren van de namen.

Het sterkste tegenargument is dat nergens in onze bronnen gezegd wordt dat Hadrianus zijn autobiografie aan Antoninus richtte. Integendeel, in de *Historia Augusta* lezen we dat Hadrianus, *famae celebris cupidus*, een autobiografie schreef maar dat hij aan enkele van zijn vrijgelatenen de opdracht gaf ze onder hun naam te publiceren. Eén man wordt in dit verband uitdrukkelijk genoemd: *nam et Phlegontis libri Hadriani esse dicuntur* (HA, *Vita Hadr.* XVI.1). Dit is echter een zeer omstreden bewering, waar het moderne onderzoek al lang mee worstelt. De bedoelde Phlegon van Tralleis heeft namelijk wel degelijk geleefd⁵², maar geen enkele andere antieke bron dan de *Historia Augusta* schrijft hem een biografie van Hadrianus toe. Op het einde van de vorige eeuw werd de radicale stelling geponeerd dat de figuur van Phlegon een fantoom is en dat alle op zijn naam over-

niet rechtstreeks in verband te worden gebracht met zijn slepende ziekte en zijn reeds vermelde *taedium vitae*. De keizer was namelijk in 138 in zijn 63ste levensjaar, wat bij de Romeinen gold als een speciaal *annus climactericus*, waarin velen zwaar ziek werden en / of stierven; cf. de brief van Augustus aan zijn kleinzoon Caius ter gelegenheid van zijn 64ste verjaardag, waarin hij opgelucht vaststelt „*ἡλικιωτέρᾳ communem seniorum omnium tertium et sexagesimum annum evasimus*” (Gell., *Noct. Att.* XV 7.3); zie R. GARLAND, *The Greek Way of Life from Conception to Old Age*, Londen, 1990, p. 1-16 (*spec.* p. 3-4). Ook dit element betekent dat P.Fay. 19 niet per se een afscheidsbrief van op het sterfbed hoeft te zijn.

49. E. GROAG — A. STEIN, *Prosopographia Imperii Romani, Saec. I-II.III.* (PIR), Pars I, Berlijn-Leipzig, 1933², nr. 1513, p. 310-311.

50. Zie F.X.J. EXLER, *op. cit.*, p. 50-60, 63.

51. E. GROAG — A. STEIN, *PIR*, I², nr. 184, p. 28-31.

52. Er zijn een aantal werken van hem bekend en fragmentarisch bewaard: zie F. JACOBY, *FGrHist* 257.

geleverde werken in feite van de hand van Hadrianus zijn⁵³; deze theorie vindt terecht geen aanhangers meer. Andere verklaringen beschouwen alleen in het geval van Hadrianus' autobiografie Phlegon als het pseudoniem van de keizer⁵⁴ of stellen dat de geleerde keizerlijke *libertus* gebruikt werd als dekmantel voor een vervalste (auto)biografie van de keizer⁵⁵. De hypothese die nu nog de meeste bijval geniet, is dat Hadrianus de Latijnse versie van zijn autobiografie onder zijn eigen naam uitgaf en Phlegon de Griekse verzorgde⁵⁶. Toch is ook dit geen waterdichte oplossing. Cassius Dio, onze enige andere bron die Hadrianus' autobiografie citeert, was afkomstig uit Bithynië en schreef zijn Romeinse geschiedenis voor het Griekse publiek in het rijk. Ten eerste leerde hij de memoires van Hadrianus vermoedelijk in de Griekse versie kennen. Verder moet zijn publiek ook met die uitgave vertrouwd geweest zijn. Als men bovendien rekening houdt met de Hadrianus-vijandige, senatoriale traditie die meermaals doorklinkt in Dio's relaas⁵⁷, is het inderdaad bevreemdend dat Dio in het kapittel dat gewijd is aan Hadrianus' literaire activiteit (LXIX 3), de 'kwesie Phlegon' niet ter sprake brengt, hoewel hij daar zoals elders zijn kritiek op de keizer (in dit geval op zijn eerzucht en jaloesheid) niet spaart. Evenmin verwijst Cassius Dio naar Phlegon als hij uit de autobiografie citeert⁵⁸. Dit laatste geldt ook voor de *Historia Augusta*: slechts op een geïsoleerde plaats, waar het algemeen over Hadrianus' geschriften gaat, wordt zijn snode plan betreffende de uitgave van zijn memoires ten berde gebracht. Met betrekking tot deze passage werd evenwel al lang geleden opgemerkt dat heel het onderdeel waarin ze thuishoort, berust op „schlechte, den Hofklatsch wahllos wiederholende Einzelheiten"⁵⁹. De voor de

53. Zie H. PETER, *Die geschichtliche Litteratur über die römische Kaiserzeit bis Theodosius I und ihre Quellen*, Leipzig, 1897, vol. I, p. 375 n. 1; M. SCHANZ — C. HOSIUS — G. KRUEGER, *Geschichte der römischen Literatur*, III. Teil. *Die Zeit von Hadrian 117 bis auf Constantin 324* (Handb. d. Alt. Wiss. VIII 3), München, 1922³ (= 1959), p. 6-7, par. 506,1.

54. Zie B.W. HENDERSON, *op. cit.*, p. 274; H. BARDON, *Empereurs et lettres latines*, p. 411-412.

55. Zie Eva FRANK, art. *Phlegon* (2), in *RE* XX1 (1941 = 1960), kol. 261-264 (*spec. kol.* 263-264).

56. Zie F. JACOBY, commentaar bij *FGrHist* 257 T 5, p. 837, met oudere literatuur; R.G. LEWIS, *loc. cit.*, p. 698 + n. 230.

Op dezelfde wijze zou Nikolaos van Damaskos' *Περὶ τοῦ βίου Καίσαρος τοῦ Σεβαστοῦ καὶ τῆς αὐτοῦ ἀγωγῆς* de Griekse versie van Augustus' autobiografie *Cantabrico tenus bello, nec ultra* geweest zijn, aldus R.G. LEWIS, *loc. cit.*, p. 672.

57. Cf. *supra*, n. 39.

58. Natuurlijk mag men niet uit het oog verliezen dat we dit deel van Dio's werk slechts via de *Excerpta* uit boeken XXXVI-LXXX van Johannes Xiphilinos (tweede helft 11de eeuw) kennen. Toch mag men — gezien de andere negatieve opmerkingen die wel nog bewaard zijn in de resterende fragmenten — redelijkerwijs aannemen dat een dergelijk gegeven door Xiphilinos zou zijn vermeld als het bij Dio was voorgekomen.

59. E. KORNEMANN, *Kaiser Hadrian und der letzte große Historiker von Rom*, Leipzig, 1905, p. 59 (n.v., geciteerd door Eva FRANK, *loc. cit.*, kol. 264).

hand liggende verklaring is dat Hadrianus zijn autobiografie zowel in het Latijn als in het Grieks *onder zijn eigen naam* uitgaf; het verhaal in de *Historia Augusta* vindt mogelijk zijn oorsprong in het feit dat Phlegon in een afzonderlijke *βίος Ἀδριανου* veel gebruik maakte van de keizerlijke memoires om zijn leven en regering te beschrijven. Op die manier zou Phlegons naam door tegenstanders van Hadrianus rechtstreeks in verband met diens autobiografie kunnen gebracht zijn om hem in een slecht daglicht te stellen, terwijl Phlegon er *stricto sensu* niets mee te maken had. Dat zou meteen ook betekenen dat dit tegenargument eveneens vervalst. Het hoeft trouwens, rekening houdend met de fragmentarische staat van de overlevering, niet te verwonderen dat een aanwijzing aangaande de opdracht van Hadrianus' autobiografie ontbreekt.

Het blijkt dat geen enkele van deze bedenkingen nefast is voor onze hypothese. Bovendien zijn er drie goede redenen om aan te nemen dat Hadrianus zijn autobiografie wél in epistolaire vorm schreef.

Een dergelijk geschrift lag zeker binnen Hadrianus' mogelijkheden. Hij treedt in onze bronnen naar voor als een zeer ontwikkeld iemand met een grote culturele interesse en bagage⁶⁰, en hij vormde geen uitzondering op de regel dat de *imperator* ook literair actief was. Er is effectief een groot aantal titels van geschriften over zeer uiteenlopende onderwerpen op zijn naam overgeleverd, zowel proza als poëzie, en zowel in het Latijn als in het Grieks; onder meer heeft hij enkele literaire brieven geschreven⁶¹.

Verder is het een bekend gegeven dat Augustus het grote voorbeeld was waaraan Hadrianus zich op vele gebieden spiegelde⁶².

60. Onze antieke bronnen staan vol met uitlatingen over en verwijzingen naar de kunstzinnige activiteiten en de culturele politiek van Hadrianus, die beide in aanzienlijke mate door zijn grote voorliefde voor de Griekse cultuur in het algemeen en Athene in het bijzonder beïnvloed werden. Dit laatste heeft de *Graeculus* trouwens uitdrukkelijk betoond in een brief aan Athene die opschriftelijk bewaard bleef: "Ἰστε ὡς πάσαις χρῶμαι προφάσειν τοῦ εὖ ποιεῖν καὶ δημοσίαι τὴν πόλιν καὶ ἰδίαι Ἀθηναίων τινάς (IG II 1² 1102 r. 10-11).

Cf. M. SCHANZ — C. HOSIUS — G. KRUEGER, *op. cit.*, p. 3-6; Anna S. BENJAMIN, *The Altar of Hadrian in Athens and Hadrian's Panhellenic Program*, in *Hesperia* 32 (1963), p. 57-86; J.-M. ANDRÉ, *loc. cit.*, p. 583-611 (voor Hadrianus' culturele interesse vooral p. 583-588; *passim* voor zijn filhellenisme); S.A. STERTZ, *loc. cit.*, p. 612-628 (met op p. 612-613 n. 1-2 bibliografie m.b.t. Hadrianus' filhellenisme).

61. Cf. Cass. Dio LXIX 3.1; *HA, Vita Hadr.* XIV.8. Voor een overzicht van Hadrianus' literaire activiteit: M. SCHANZ — C. HOSIUS — G. KRUEGER, *op. cit.*, p. 6-9; H. BARDON, *Empereurs et lettres latines*, p. 393-424; ID., *Littérature latine inconnue*, p. 183-184, 196, 211, 233-234; O.A.W. DILKE, *loc. cit.*, p. 83-4; 88; 94-95; J.-M. ANDRÉ, *loc. cit.*, p. 583-611 (met verdere literatuur op p. 583]). I.v.m. de literaire brieven: cf. M. SCHANZ — C. HOSIUS — G. KRUEGER, *op. cit.*, p. 4,8; H. BARDON, *Empereurs et lettres latines*, p. 410-411; J.-M. ANDRÉ, *loc. cit.*, p. 588 + n. 41.

62. Van bij het begin van zijn bewind maakte Hadrianus er geen geheim van dat Augustus zijn lichtend voorbeeld was. Toen hem vlak na zijn troonsbestijging de titel *pater patriae* werd aangeboden, weigerde hij die (voorlopig) omdat Augustus die pas op het einde van zijn leven had gekregen (cf. *HA, Vita Hadr.* VI.5). Beleidsmatig zag Hadrianus af van de offensieve

Het is eveneens bekend dat Augustus twee autobiografische geschriften publiceerde. Nu is er ook van Hadrianus, naast zijn autobiografie, een inscriptie bekend waarin hij een overzicht van zijn regering gaf: volgens Pausanias (I 5.5) liet Hadrianus een dergelijk opschrift aanbrengen op één van de muren van het door hemzelf opgerichte Pantheon te Athene. Het lijkt verantwoord dit opschrift te relateren aan Augustus' *Res Gestae*⁶³. Anderzijds vertonen de fragmenten die zeker uit Hadrianus' autobiografie afkomstig zijn, inhoudelijk sporen van een *bewuste* imitatie van zijn illustere voorganger⁶⁴. Het werd boven reeds vermeld dat Augustus zijn *De vita sua* schreef in de lijn van de epistolaire traditie. Zou het kunnen dat Hadrianus zich ook voor het formele aspect liet inspireren door zijn voorganger?

De voornaamste drijfveer van Hadrianus zou zijn keuze van opvolger kunnen geweest zijn. In tegenstelling tot bijvoorbeeld keizer Vespasianus, die in zijn *Commentarius de bello Iudaico* uitgebreid de gelegenheid had om de verdiensten en de kwaliteiten van zijn zoon Titus in het licht te stellen, had Hadrianus niet een energieke en krachtdadige opvolger die kon bogen op grootse *res gestae*. Antoninus had wel ervaring als jurist en bestuurder, en één van zijn grootste verdiensten was zijn integriteit, maar op militair vlak had hij

politiek die Trajanus in het Oosten had gevoerd, wat in overeenstemming was met het advies dat Augustus in zijn testament aan zijn opvolger gaf, te weten af te zien van verdere uitbreiding van het rijk en het rijk binnen zijn toenmalige grenzen — ontstaan door de vele veroveringen van Augustus — te houden (Tac., *Ann.* I 11). Tevens betuigde hij de senaat steeds veel eerbied, wat niet van al zijn voorgangers kan gezegd worden, maar wel van Augustus; meer algemeen deelde hij Augustus' respect voor het verleden en voor de traditionele Romeinse waarden. Hadrianus wilde de behoeder zijn van de *status optimus res publicae* die Augustus had gevestigd en waarin die enkel de eerste en de beste van alle burgers was geweest (cf. Suet., *Aug.* XXVIII).

Zelfs over de dood heen bleef Hadrianus trouw aan het voorbeeld van de eerste *princeps*. De manier waarop hij zijn opvolging regelde (cf. supra n. 49), roept onmiddellijk de herinnering op aan Augustus, die bij de adoptie van zijn schoonzoon Tiberius tegelijkertijd laatsgenoemde verplicht had Germanicus te adopteren (Tac., *Ann.* I 3, IV 57; cf. Cass. Dio IV 13.2); op die manier regelden beide mannen — Augustus en Hadrianus — hun opvolging voor meerdere generaties.

Voor deze (en nog andere) punten van overeenkomst zie: J. CARCOPINO, *L'hérédité dynastique*, p. 264; R. SYME, *Tacitus*, p. 247-8; W. WEBER, *Hadrian*, p. 301, 304-8, 323-324; M.K. THORNTON, *loc. cit.*, p. 434-445.

63. Cf. U. von WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, *Res Gestae Divi Augusti*, in *Hermes* 21 (1886), p. 623-624; P. von ROHDEN, art. *Aelius* (64), in *RE* I (1893), kol. 496; W.B. HENDERSON, *op. cit.*, p. 114 (hij staat sceptisch tegenover de „exuberant Teutonic fancy" van o.a. U. von Wilamowitz-Moellendorff, maar hij geeft geen argumenten voor zijn houding); P. GRAINDOR, *Athènes sous Hadrien*, Kaïro, 1934, p. 55-56; W. den BOER, *Religion and Literature in Hadrian's Policy*, in *Mnemosyne* Ser. IV, 8 (1955), p. 138 + n. 2.

Voorlopig is wel slechts dit ene exemplaar van het opschrift bekend; het is niet geweten of Hadrianus het ook over heel het Rijk liet verspreiden.

64. Zie R.G. LEWIS, *loc. cit.*, p. 699 (+ n. 233), 701 (+ n. 241-242), die overtuigende argumenten heeft om de sceptische opmerking van H. BARDON, *Empereurs et lettres latines*, p. 413 („à notre avis, n'est-il pas possible de parler, chez Hadrien, d'imitation consciente") te weerleggen (overigens deed Bardon alleen een uitspraak over Augustus' *Res Gestae*, en niet over diens autobiografie).

nagenoeg niets gepresteerd⁶⁵. Hadrianus zou zijn toevlucht kunnen genomen hebben tot een kunstgreep om zijn opvolger bij de inwoners van het Rijk te introduceren. Zijn situatie was helemaal verschillend van die van Augustus in het midden van de jaren twintig v. Chr.: in 138 na Chr. was de nieuwe bestuursvorm al meer dan 150 jaar in voege en was de positie van de keizer zoveel meer ongenaakbaar. Het is dan ook uitgesloten dat hij met zijn autobiografie zou getracht hebben beschutting te zoeken onder de vleugels van een invloedrijke medestander. Dit bood hem de mogelijkheid om een bestaande vorm te herinterpreteren: door zich bij het begin van zijn autobiografie te richten tot zijn adoptiefzoon en door die voor te stellen als de man in wie hij het volste vertrouwen had — hij was degene die hem in zijn moeilijke uren trouw ter zijde stond!⁶⁶ — kon hij hem naar voor schuiven als de beste man aan wie het bestuur van het rijk veilig kon worden toevertrouwd⁶⁷.

Als we met P.Fay. 19 werkelijk het begin van Hadrianus' autobiografie voor ons hebben, doet de vraag of dit een originele Griekse tekst van Hadrianus zelf dan wel een vertaling door iemand anders is, niet ter zake. Het is — gezien Hadrianus' grote voorliefde voor de Griekse taal en cultuur — niet geheel uitgesloten dat hij er zelf verantwoordelijk voor was, maar het is even goed mogelijk dat hij zijn eigen tekst uit het Latijn liet vertalen: dat werd vóór hem ook al gedaan door P. Rutilius Rufus, Sulla, Cicero en Augustus⁶⁸.

Hoe het ook zij, het staat zo goed als vast dat Hadrianus — naast de voor de hand liggende Latijnse versie van zijn autobiografie⁶⁹ — ook een Griekse geautoriseerd heeft. Men was zich in Rome inderdaad terdege bewust van het belang van propaganda in het Griekssprekende gedeelte van het Rijk, en verspreiding van een autobiografie aldaar — in het Grieks wel te verstaan — werd als een dringende noodzaak erkend⁷⁰.

65. Antoninus was sowieso maar de *locum tenens* voor M. Annius Verus, die Hadrianus' favoriet was voor de opvolging; Antoninus werd verkozen omdat hij de engste bloedverwant was van de jongen en omdat hij betrouwbaar was.

66. Cf. P.Fay. 19, r. 2-7. Niet vergeten dat Hadrianus hem ook al tot lid van het *consilium principis* maakte: HA, Iulius Capitolinus, *Vita Pii* III.8.

67. Cf. supra p. 16, waar er al op gewezen werd hoe belangrijk de identiteit van de bestemming van een epistolaire autobiografie was.

68. Voor alle verwijzingen zie R.G. LEWIS, *loc. cit.*, p. 662 + n. 110 en p. 665 (voor Rutilius Rufus), p. 665 + n. 119 en p. 697-698 + n. 227 (voor Sulla), p. 636 n. 20 en p. 668 + n. 128 (voor Cicero). Daarnaast kan natuurlijk ook verwezen worden naar de Griekse versie van Augustus' *Res Gestae*.

Cf. Cic., *pro Archia poeta* X.23, waar die het heeft over het belang van publicatie in het Grieks om verspreiding in heel de mediterrane wereld te verzekeren.

69. Zie H. BARDON, *Empereurs et lettres latines*, p. 412; cf. ook P. von WINTERFELD, *Satzschlusstudien zur Historia Augusta, I. Hadrians Autobiographie*, in *RhM* 57 (1902), p. 549-558, die sporen heeft gevonden van de Latijnse versie van de autobiografie.

70. Zie R.G. LEWIS, *loc. cit.*, p. 697-698. Van een aantal officiële *rescripta* van Hadrianus staat het vast dat het origineel in het Latijn werd opgesteld en dat de Griekse versie later werd

Rest nog te verklaren hoe deze autobiografische 'brief' van Hadrianus in een schoolje in één van de uithoeken van de Romeinse rijk, de Fajoem-streek, terecht kon komen. Als onze vermoedens kloppen en we niet met een echte brief, in de letterlijke zin van het woord, te doen hebben, is er geen enkel probleem. We kunnen bijvoorbeeld op basis van de bewaarde literaire papyri uit Oxyrhynchos een mooi beeld vormen van de literatuur die in die streek bekend was en gelezen werd in de keizertijd⁷¹. Daaruit blijkt dat een groot deel van de klassieke en eigentijdse literatuur beschikbaar was in Egypte: een aanzienlijk aantal auteurs zijn vertegenwoordigd in de honderden literaire papyri uit Oxyrhynchos. Ook biografische en autobiografische geschriften konden daarbij blijikbaar op heel wat belangstelling rekenen.

Toegegeven, de Arsinoe-gouw was in de keizertijd niet zo belangrijk als de Oxyrhynchites, en men moet dus voorzichtig blijven bij het extrapoleren van conclusies betreffende de ene streek uit die voor een andere. Zoals Grenfell en Hunt het al zegden: „Fayûm villages are not the places in which to look for a classical library"⁷². Aan de andere kant is Hadrianus' autobiografie niet zo maar gelijk welke literaire tekst. We hebben vastgesteld met welke propagandistische bedoelingen Griekse versies van autobiografieën door Romeinse staatslieden in het Oosten verspreid werden; bovendien rekening houdend met de uitstraling die sowieso uitging van het keizerlijke hof én met de twee reizen die de keizer tijdens zijn bewind in Egypte maakte, hoeft het niet te verwonderen dat de Griekse versie van Hadrianus' autobiografie hoogstens 60 jaar na diens overlijden⁷³ nog in omloop en zeker goed bekend was in Egypte⁷⁴.

Eventueel heeft een onderwijzer zelf het markante begin uit de autobiografie gelicht — zoals de inhoud ervan nu nog doet denken aan het gedichtje *animula vagula blandula*, zo moet dat in de Oudheid

gemaakt (cf. H. BARDON, *Empereurs et lettres latines*, p. 396). Ook Augustus schreef zijn Griekse correspondentie altijd in het Latijn en liet ze dan vertalen (cf. Suet., *Aug.* LXXXIX). In de administratie van het Rijk was het bilinguïsme al geruime tijd een realiteit; zie F.F. ABBOTT-A.C. JOHNSON, *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton, 1926, p. 236-237; J.-M. ANDRÉ, *loc. cit.*, p. 596-597 + n. 126.

71. Zie J. KRÄUGER, *Oxyrhynchos in der Kaiserzeit. Studien zur Topographie und Literaturrezeption* (Eur. Hochschulschr., Reihe III. Geschichte und ihre Hilfswissenschaften 441), Frankfurt am Main-Bern-New York-Parijs, 1990; Mariachiara LAMA, *Aspetti di tecnica libraria ad Ossirinco: copie letterarie su rotoli documentari*, in *Aegyptus* 71 (1991), p. 55-120 (*spec.* p. 109-120).

72. *Loc. cit.*, p. 19.

73. Zoals reeds gezegd werd de papyrus op grond van paleografische overwegingen ten laatste op het einde van de 2de eeuw na Chr. gedateerd: cf. supra p. 6.

74. Over Hadrianus en Egypte: S. PERNIGOTTI — M. CAPASSO, *Bakchias. Una città del deserto egiziano che torna a vivere. La prima campagna di scavo della Missione archeologica delle Università degli Studi di Bologna e di Lecce nel Fayyum* (Cultura. Collana di Studi „Dall' Antico al Moderno" 2), Napels, 1994, p. 38 + n. 53 (met verdere literatuurverwijzingen).

zeker nog het geval geweest zijn -, ofwel vond hij het in een schoolboek of een compilatiewerk.

Voor het gebruik van imperiale geschriften in het onderwijs bestaat nog een bewijs. In de zogenaamde *hermeneumata pseudodositheana*, een twaalfdelig schoolboek uit de late Oudheid, waren onder andere *Divi Hadriani sententiae et epistulae* opgenomen⁷⁵. Onder de bewaarde fragmenten zit een brief van Hadrianus aan zijn moeder. De echtheid ervan is weliswaar betwist, maar de titel van het bewuste deel van het werk bewijst hoe dan ook dat keizerlijke geschriften — *in casu* correspondentie — effectief in aanmerking kwamen voor gebruik in het onderwijs. Vermoedelijk heeft de samensteller van het handboek geput uit een verzamelwerk van keizerlijke briefwisseling. Er wordt namelijk op verscheidene plaatsen in onze bronnen gewag gemaakt van en geciteerd uit brieven van Hadrianus⁷⁶. Nu is de authenticiteit van die brieven niet in alle gevallen verzekerd, maar toch wordt er van uitgegaan dat een aantal brieven van Hadrianus — ook persoonlijke — na zijn dood gepubliceerd werden⁷⁷. Terloops werd reeds opgemerkt dat het leven in en om het keizerlijk paleis de mensen moet geïntrigeerd hebben — overigens een fenomeen van alle tijden. Er zijn aanwijzingen dat bepaalde zaken in dat verband lange tijd onder de bevolking bleven doorleven als *common knowledge*⁷⁸. Het kan dan ook nauwelijks betwijfeld worden dat er zeer veel — alleszins meer dan tot nog toe vermoed — publikaties over zelfs de meer intieme voorvallen aan het hof moeten geweest zijn, die in heel het rijk een gretig publiek vonden⁷⁹. De keizerlijke privé-

75. Zie *Corpus Glossariorum Latinorum, a Gustavo Loewe incobatum*, composuit recensuit edidit G. GOETZ, vol. III. *Hermeneumata Pseudodositheana, accedunt hermeneumata medicobotanica vetustiora*, Leipzig, 1892 (p. 31-37 voor de *sententiae et epistulae*). Het boek werd in de traditie toegeschreven aan Dositheus *magister*, de grammaticus uit (vermoedelijk) de 4de eeuw na Chr. die bekend is om een *Ars grammatica* waarin Latijnse woorden en zinsdelen met een Griekse vertaling opgenomen zijn; de *Ars* werd vooral gebruikt om Latijn aan te leren en deed lange tijd dienst als schoolboek (cf. H. KEIL, *Grammatici Latini, vol. VII. Scriptores de Orthographia*, Leipzig, 1880 (= Hildesheim, 1961), p. 363-436 (*spec. p.* 363-375)). Aangezien de *hermeneumata* eveneens tweetalig zijn (in dit geval Grieks met Latijnse vertaling), werden ze al vroeg in de overleving beschouwd als tegenhanger van Dositheus' *Ars*. Zo kwamen ze in het *corpus dosithaeum* terecht. Zie G. GOETZ, art. *Dositheos* (8), in *RE* V2 (1905 = 1987), kol. 1606-7; H.-I. MARROU, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, Parijs, 1965⁶, p. 386-388; W. STRZELECKI, art. *Dositheus*, in *DKP* II (1967), kol. 154.

76. Cass. Dio LXIX 2.4; 8.1^a; 14.3; 17.3; *HA, Vita Hadr.* VI.1-2; XV.5; *HA, Flavius Vopiscus, Vita Firmi, Saturnini, Proculi et Bonosi* VII.6-VIII; Iustin. Philos. Martyr, *Apologia* I 68; Epiph., *Περὶ μέτρων καὶ σταθμῶν* 14; Philostr., *Vit. Soph.* I 533.

77. Zie H. BARDON, *Empereurs et lettres latines*, p. 409-411: de Fransman houdt rekening met de postume publikatie van een verzameling brieven *ad familiares* van Hadrianus. Zie ook M. SCHANZ — C. HOSIUS — G. KRUEGER, *op. cit.*, p. 7-8; B.P. GRENFELL — A.S. HUNT, *op. cit.*, p. 115; W. CROENERT, *loc. cit.*, p. 364; J. CARCOPINO, *L'hérédité dynastique*, p. 305 (= *Passion et politique* p. 199-200; hij schrijft — op basis van *HA, Vita Saturnini* VII.6 — de publikatie van een dergelijke verzameling toe aan de reeds genoemde Phlegon van Tralleis); J.-M. ANDRÉ, *loc. cit.*, p. 601 + n. 173.

78. F.G. MILLAR, *op. cit.*, p. 62-63.

79. W. WEBER, *Untersuchungen*, p. 39 n. 139. De *keizer-vitae* van Suetonius zijn in dat verband vermoedelijk maar het topje van een diepe ijsberg.

correspondentie zal in die zin ook wel erg in trek geweest zijn. Uit een verzameling brieven kan pseudo-Dositheus geput hebben voor zijn handboek.

Nog een laatste bemerking brengt ons terug bij ons uitgangspunt. We merkten bij het begin van deze uiteenzetting al op dat er een sterke parallel bestaat tussen de papyrustekst en de woorden die Yourcenar Hadrianus in de mond heeft gelegd bij het begin van de *Mémoires*: in beide gevallen geeft de keizer eerst een verslag van zijn gezondheids- en gemoedstoestand, dan zegt hij dat hij een overzicht van zijn eigen leven zal geven.

Nu koos Yourcenar de uiteindelijke vorm waarin ze het betreffende boek schreef niet lukraak. Zoals al bleek bij het begin bereidde zij zich, middels een uitvoerige heuristiek, zeer consciëntieus voor op de inhoud ervan, in een poging tot verzoening van de waarheid van het historische verleden met de vrijheid van de fictie (of, zoals ze zelf zegt: *Quoi qu'on fasse, on reconstruit toujours le monument à sa manière. Mais c'est déjà beaucoup de n'employer que des pierres authentiques: Carnets de Notes* p. 335). Ook voor het formele aspect van het werk ging ze niet lichtzinnig te werk, wat blijkt uit twee opstellen van haar hand: ten eerste de *Carnets de Notes des „Mémoires d'Hadrien"*, naast de bibliografische *Note* een tweede appendix bij de *Mémoires d'Hadrien*, en verder *Ton et langage dans le roman historique*, een artikel uit 1972⁸⁰.

In de eerste fase van de redactie — van midden de jaren twintig tot halfweg de jaren dertig — vatte ze het plan op om de *Mémoires* in de vorm van een reeks dialogen te schrijven (*Carnets de Notes* p. 313-314). Dat idee liet ze uiteindelijk evenwel varen, zoals trouwens heel het opzet na 1939 voor lange tijd in de koelkast verdween. Toch lijkt ze nog vóór die onderbreking, die bijna tien jaar duurde, de knoop te hebben doorgemaakt aangaande de vorm van haar roman (*Carnets de Notes* p. 319-322). Ze opteerde tenslotte voor de monoloog in de eerste persoon, waarbij Hadrianus zich via zijn adoptiefkleinzoon tot een ideale interlocutor richtte, te weten de 'homme en soi', zijn *animula*. Yourcenar wilde namelijk binnendringen in de gedachtenwereld van Hadrianus, die gedachten zo authentiek mogelijk weergeven en op die manier de échte stem van Hadrianus achttien eeuwen *na dato* opnieuw laten weerklinken (*Carnets de Notes* p. 322). Een dergelijke *authenticité tonale maximale* was volgens haar onbereikbaar in dialoogvorm: ze meende dat een moderne auteur onmogelijk de juiste toon van de spontane, levensechte, alledaagse conversatie uit de Oudheid kan vatten, precies omdat er

80. Voor de referenties cf. supra, n. 2 en 4.

zo weinig sporen tot ons zijn gekomen van de pure dialoog, niet gefilterd door de literaire regels die een auteur van dialogen toentertijd hanteerde.

Exit de dialogovorm dus. Yourcenar koos daarentegen voor de verheven stijl van de *oratio togata* (deels narratief, deels meditatief) die zoveel beter bekend is, door geschriften uit de periodes voorafgaand aan en na Hadrianus — enerzijds Cicero's brieven en Seneca's *Epistulae Morales*, anderzijds Marcus Aurelius' *Bespiegelingen* ofte *Overpeinzingen*. Daardoor voelde ze op dat terrein vastere grond onder de voeten: met behulp van de zojuist genoemde voorbeelden en van de snippets die bewaard zijn gebleven van Hadrianus' eigen geschriften (enkele fragmenten in de literaire bronnen en enkele opschriftelijk bewaarde gedichten) creëerde ze een taal waarmee ze zo dicht mogelijk die van de keizer dacht te kunnen benaderen, om zo zijn diepste wezen te kunnen peilen.

In *Ton et langage dans le roman historique* schrijft Yourcenar dat al deze overwegingen pas bij haar opkwamen nadat ze een keuze in deze kwestie had gemaakt. Men kan zich dan de vraag stellen wat de rechtstreekse inspiratiebron was. Het staat buiten kijf dat tijdens de redactie Yourcenar het model van Marcus Aurelius' *Tὰ εἰς ἑαυτοῦ* voor ogen stond⁸¹: het is zeker niet voor niets dat de nog jonge Marcus Aurelius degene is tot wie Hadrianus zich richt, en bij het begin laat ze Hadrianus een onderscheid maken tussen zijn officiële, gepubliceerde autobiografie en de memoires die hij afzonderlijk presenteert aan Marcus Aurelius, hierbij duidelijk suggererend dat deze laatste van een meer bespiegelende strekking zijn. Niettemin reikt die inwerking mijns inziens niet verder dan het *inhoudelijke* vlak (bepaalde themata die worden aangesneden: wie waren hun leermeesters, wat waren hun opvattingen over allerlei zaken, etc.). *Formeel* zijn de twee werken daarentegen duidelijk verschillend opgevat. Hier treedt onze papyrus op de voorgrond: rekening houdend met de sterke overeenkomst zou hier wel eens de concrete aanleiding kunnen liggen, waar Yourcenar dan later de redenering die we zojuist toegelicht hebben, opbouwde.

Het staat alleszins vast dat ze op de hoogte was van het bestaan van de papyrustekst: ze vermeldt hem in haar bibliografische *Note* en heeft „enkele van de daarin gegeven bijzonderheden in [haar] boek verwerkt”⁸². De hamvraag is of ze het tekstfragment reeds

81. Zoals bijvoorbeeld D. SLABOCHOVÁ, *Les références généalogiques des „Mémoires d'Hadrien”*, in *AAntHung* 33 (1990-1992), p. 99-104 denkt.

82. Marguerite YOURCENAR, *op. cit.*, p. 346; het gaat om de mededeling dat Hadrianus' vader als *βιῶτης* stierf (p. 33) en de vergelijking van zijn leeftijd met die van zijn ouders (p. 307). Hier moet wél opgemerkt worden dat Yourcenar de papyrus enkel beschouwde als een — al dan niet authentieke — persoonlijke brief van Hadrianus, en dus niet als de opening van zijn autobiografie.

kende op het moment dat ze de beslissing betreffende de vorm nam. De *Note* verschaft op dit punt de nodige informatie: hierin worden een aantal studies vermeld waarin de papyrus besproken wordt, en zeker drie daarvan kan ze geraadpleegd hebben in de periode waarin ze het definitieve ontwerp van de *Mémoires* klaarblijkelijk maakte (te weten de tweede helft van de jaren 30)⁸³. Met in het achterhoofd de wetenschap dat Yourcenar zich nauwkeurig en zorgvuldig informeerde over haar onderwerp vóór ze zich aan het schrijven zette, lijkt het gerechtvaardigd aan te nemen dat de papyrus effectief een rol heeft gespeeld bij het vastleggen van de uiteindelijke vorm van de *Mémoires*. Als de theorie die wij hier ontvouwd hebben, klopt, zou dat meteen betekenen dat er — als in een palimpsest — nog (formele) sporen van Hadrianus' authentieke autobiografie aangetroffen kunnen worden in de imaginaire gedenkschriften van Yourcenar.

83. Zie Marguerite YOURCENAR, *op. cit.*, p. 322 en 348-349; de studies in kwestie zijn B.P. GRENFELL — A.S. HUNT — D.G. HOGARTH, *op. cit.*; W. WEBER, *Untersuchungen*; P.J. ALEXANDER, *loc. cit.*